

*Ewa Szkuclarek-Śmiechowicz**

PRZYPISY RZECZOWE A TEKST GŁÓWNY W PUBLIKACJACH NAUKOWYCH

FOOTNOTES AND THE MAIN BODY OF TEXT IN SCIENTIFIC PUBLICATIONS

Abstract

The aim of the article is to define cohesion relationships between the main text of a scientific publications and footnotes used in them. A footnote is never independent in cognitive and pragmatic terms. Text functions of footnotes: defining, explaining, commenting, supplementing, arguing, digressions are components of their discursive function: connecting members of the scientific community, influencing it, establishing a hierarchy within it and research competences of the author of the publication.

Keywords: scientific text, footnote, cohesion / coherence

Słowa kluczowe: tekst naukowy, przypis rzeczowy, spójność

1. WPROWADZENIE

Obecność przypisów w publikacji naukowej powoduje rozbitcie przekazu na tekst zasadniczy i jego odautorskie uzupełnienia, co w płaszczyźnie formalnej prowadzi do swoistego zakłócenia spójności i recepcji tekstu, ale w płaszczyźnie semantyczno-funkcjonalnej odwrotnie – ułatwia właściwe zrozumienie wypowiedzi naukowej.

Celem artykułu jest ustalenie relacji spójnościowych, kohezyjnych (formalnych) i koherencyjnych (pojęciowo-funkcjonalnych), między tekstem zasadniczym publikacji naukowej a stosowanymi w niej przypisami rzeczowymi,

* Uniwersytet Łódzki, Wydział Filologiczny, Katedra Współczesnego Języka Polskiego, ul. Pomorska 171/173, 90-236 Łódź; e-mail: ewa_smiech@wp.pl

a więc ustalenie powierzchniowych wykładników spójności oraz pojęciowych i funkcjonalnych relacji: tekst zasadniczy (TZ) – przypis (P).

Materiał egzemplifikacyjny obejmuje pięć wybranych prac naukowych z zakresu humanistyki wybitnych współczesnych polskich językoznawców [por. Wykaz źródeł].

Przypisy jako istotne elementy tzw. aparatu naukowego stają się ważną cechą dyskursu naukowego¹:

- definiują kompetencje członków wspólnoty dyskursywnej;
- poprzez nawiązania międzytekstowe ustanawiają ważność przywoływanych publikacji;
- uzupełniają, poszerzają, kwestionują, komentują stan wiedzy z danej dyscypliny naukowej;
- pełnią istotną funkcję autoprezentacyjną – dowodzą erudycji, krytycyzmu autora, jego kompetencji badawczych.

W pracach edytorskich, dotyczących opracowania tekstu naukowego, autorzy piszą m.in.: „Przypisy, jako materiały uzupełniające tekst główny, ułatwiają zrozumienie poszczególnych jego fragmentów, czasami są wręcz niezbędne do jego zrozumienia” [Bańko, 2006, s. 616].

Druga część wyjaśnienia wydaje się dyskusyjna. Przypis może ułatwiać, rozszerzać, dopowiadać itd., ale – jako że należy do tekstu pobocznego – nie może być (nie powinien być) „niezbędny do zrozumienia tekstu głównego”. Jeśli treść przypisu miałaby warunkować zrozumienie tekstu głównego, oznaczałoby to, że jest na tyle ważna, że powinna zależeć się w tekście podstawowym.

Ze względu na treść i charakter przypisów autorzy opracowań edytorskich wymieniają trzy ich rodzaje:

1. Przypisy rzeczowe, które objaśniają i komentują fragmenty tekstu głównego.
2. Przypisy słownikowe, które podają znaczenia terminów obcojęzycznych, wyrazów staropolskich itp.
3. Przypisy bibliograficzne, zawierające opisy dokumentów (książek, czasopism, publikacji elektronicznych itp.), z których pochodzą cytaty lub informacje zawarte w tekście [Bańko, 2006, s. 616].

Przedmiotem dalszej szczegółowej analizy będą tylko tzw. przypisy rzeczowe, które objaśniają, komentują i uzupełniają tekst główny. Do przypisów rzeczowych włączam przypisy definiujące pojęcia i wyjaśniające rozumienie pojęć, nie są to bowiem przypisy słownikowe, ale uzupełnienia, które pokazują punkt widzenia autora publikacji naukowej.

¹ Przypisy stanowią obligatoryjną część tekstów naukowych, natomiast unika się ich w tekstach dydaktycznych i popularnonaukowych [por. Gajda, 1982, s. 156].

Do przypisów rzeczowych przenosi się – jak pisze Stanisław Gajda [1982, s. 156] – „luźniej związane z tekstem podstawowym uwagi [...] i niektóre cytacje”. O przeniesieniu do przypisu pewnych treści decyduje взгляд na spójność tekstu podstawowego i jego odbiór. Konieczność przeniesienia uwagi na dół strony lub koniec tekstu sprawia jednak trudność we wzrokowej recepcji publikacji. To „luźniejsze powiązanie” przypisu z tekstem podstawowym jest przedmiotem mojej uwagi. Bo też „luźniejsze powiązanie” oznacza „luźniejszy” związek spójnościowy (kohezywno-koherencyjny) między tekstem podstawowym a przypisem.

2. SPÓJNOŚĆ²

Pojęcie „spójności” na gruncie lingwistyki tekstu jest różnie definiowane: w literaturze poświęconej temu zagadnieniu pojawia się co najmniej kilka definicji i kilkanaście rodzajów spójności [por. np.: Duszak, 1998, s. 67–125; Żydek-Bednarczuk, 2005, s. 79–113; Wyrwas, Sujkowska-Sobisz, 2005, s. 150–163; Bartmiński, Niebrzegowska-Bartmińska, 2009, s. 273–292].

Spójność traktuję jako „wszechogarniającą kategorię tekstową” [por. Gajda, 1982], przejawiającą się na różnych płaszczyznach komunikatu, jako „kontinuum tekstowe” [por. Żydek-Bednarczuk, 2005], „układ molekularny” [por. Dijk van, 2001], co oznacza, że środki językowe, dobrze już opisane w literaturze lingwistycznej, służące do jej wyrażania, działają na różnych poziomach tekstu.

Nie ulega wątpliwości, że spójność jest zjawiskiem stopniowalnym i wielopoziomowym, co widoczne jest choćby w funkcjonowaniu dwu terminów: „kohezji”, „koherencji” i różnych ich rodzajów. Granice między kohezją a koherencją są jednak płynne, a mechanizmy spójności działają jednocześnie na różnych poziomach tekstu: środki leksykalne użyte w tekście powierzchniowym wpływają na spójność pojęciową; szyk wyrazów w wypowiedzeniach jest cechą składniową, ale ściśle związaną z ich strukturą tematyczno-rematyczną, a więc i spójnością tematyczną; wyrażenia metatekstowe wskazują na strategiczne miejsca w tekście, a więc organizują jego globalny sens i/lub pragmatyczną funkcję tekstu lub jego części. Oddzielenie poziomów spójności i przypisanie poszczególnych jej środków tylko do jednego poziomu jest niezmiernie trudne, niekiedy arbitralne, często niemożliwe. Coraz częściej zatem rezygnuje się z terminologicznego rozróżnienia kohezji i koherencji [por. Storrer, 2009, s. 261].

Celem analizy relacji więzi między tekstem zasadniczym publikacji naukowej a przypisem rzeczowym nie jest oczywiście rejestracja i klasyfikacja środków spójności. Ich typologia zastosowana do analizy opiera się na szczegółowo przed-

² Szerzej na temat spójności por. Szkudlarek-Śmiechowicz, 2010a, 2010b.

stawianych w monografiach z zakresu lingwistyki tekstu klasyfikacjach [por. m.in. Gajda, 1982; Wilkoń, 2002; Żydek-Bednarczuk, 2005; Szkudlarek-Śmiechowicz, 2010b]. Spójność semantyczno-tematyczna realizowana jest za pomocą: powtórzeń, synonimów, quasi-synonimów (synonimów kontekstowych), parafraz, hiponimów i hiperonimów (układów typu: ogólne – mniej ogólne – szczegółowe), antonimów i przeciwstawięń (układów kontrastowo-semantycznych), wyrazów należących do jednej grupy tematycznej lub asocjacyjnej, następstwa tematyczno-rematycznego, rozwijania tematu wokół centrów pojęciowych, środków metatekstowych o funkcji scalającej. Spójność semantyczno-tematyczną dopełniają środki spójności formalno-gramatycznej (środki kohezji): morfologiczne i składniowe, tj. konektywy, wskaźniki zespolenia, zaimki, elipsa, paralelizmy składniowe, szyk. Spójności jednak nie da się ograniczyć tylko do środków leksykalnych i składniowych. Spójność związana jest także z gatunkowymi cechami przekazu i tekstu jako całości, zespoleniem komponentów struktury, rodzajem jej komponentów. W spójności zawiera się również jedność tematyczna przekazu, sposób rozwijania tematu i jedność celów komunikacyjnych [por. Gajda, 1982]. Spójność jako kontinuum tekstowe ma wymiar formalny, semantyczno-tematyczny, pragmatyczny i kompozycyjny [por. Żydek-Bednarczuk, 2005].

Stosunki między rozwijaniem tematu w tekście naukowym a językową postacią tej progresji ujawniają się, zdaniem S. Gajdy [1982, s. 148], w dwojaki sposób: przez rozczłonkowanie poziome i pionowe tekstu:

W płaszczyźnie poziomej tekstu elementarną jednostką jest wypowiedzenie. Hierarchicznie układające się więzi tekstowe konstituują wyższe jednostki, które wyrażają bardziej złożone niż sąd jednostki logiczne. Powstaje w ten sposób ciąg: wypowiedzenie – akapit – paragraf – podrozdział – rozdział – część – tom – tekst. Jedne z tych jednostek (wypowiedzenie i tekst) występują w każdym tekście, inne [...] są fakultatywne [Gajda, 1982, s. 153].

Strukturyzacja pionowa tekstu z podziałem na tekst główny i tekst poboczny ustanawia także wagę treści zawartych w poszczególnych częściach tak rozczłonkowanej wypowiedzi:

W tekstach naukowych struktura tematyczna wymaga wyrazistej hierarchizacji treści w tekście podstawowym oraz ostrego rozgraniczenia tekstu podstawowego i pobocznego, co nie znaczy, że granice są zawsze całkiem wyraźne. [...] Do tekstu pobocznego należą dygresje, uwagi i ekskursy, cytacje, przypisy i odsyłacze bibliograficzne oraz materiał ilustracyjny też [Gajda, 1982, s. 155]³.

³ Różnica między wymienionymi przez S. Gajdę rodzajami tekstu pobocznego nie jest wyrazista. SJP PWN [www.sjp.pwn.pl] podaje następujące znaczenia leksemów: *dygresja*: «krótka uwaga lub wypowiedź odbiegająca od głównego tematu rozmowy, utworu literackiego itp.»;

Tekst poboczny – jako mniej ważny – znajduje się pod kreską na dole strony lub na końcu publikacji i jest wyróżniony mniejszą czcionką. Zabiegi graficzne podkreślają odmiennosc obu elementów tekstu, jednak w samych przypisach mamy do czynienia z szeregiem działań językowych o funkcji scalającej. Zarówno bowiem tekst zasadniczy publikacji naukowej, jak i przypisy rzeczowe mają specyficzne właściwości stylu naukowego⁴:

Specyfika tekstu naukowego wyraża się w leksyce terminologią, w składni i na poziomie tekstowym, m.in. bogactwem środków eksplicytnego wyrażenia relacji [...], silnej organizacji tekstu naukowego odpowiada bogactwo środków więzi (a zarazem i segmentacji), wysoki stopień nasycenia nimi tekstu” [Gajda, 1982, s. 147].

Szczególnie istotna w relacjach tekst zasadniczy publikacji naukowej a przypis rzeczowy jest koneksja, którą S. Gajda [1982, s. 137 i nn.] definiuje jako typ kohezji realizowany za pomocą konektywów, tj. wyrażen służących do łączenia zdań składowych oraz wypowiedzeń jako całości i oznaczających dwumiejscowe relacje logiczne (nie zawsze oba miejsca są formalnie wypełnione). Do klasy konektywów wchodzi spójniki, przymyki, relatywy, odesłania, konstrukcje więzi i partykuły⁵.

ekskurs: 1. daw. «dygresja»; 2. daw. «dodatek do dzieła wyjaśniający kwestie nieobjęte głównym tematem»;

uwaga: «sposrzczenie, obserwacja, wypowiedz na jakis temat» [pominięto inne, nieistotne dla niniejszych rozważań, znaczenia].

S. Gajda wyjaśnia natomiast: „Granice między dygresją, uwagą i ekskursem nie są zbyt wyraźne. Dygresja odznacza się znacznym subiektywizmem i łączy się z tekstem podstawowym asocjacyjnie, często zlewając się z nim. Charakterystyczna jest dla eseju i tekstów ustnych, zwłaszcza nieoficjalnych. Uwaga i ekskurs wyraźniej odcinają się od tekstu podstawowego, różniąc się zamiarem. Krótka uwaga najczęściej mieści się w nawiasie lub wydzielona jest równoważnymi znakami [...]. Może być również przeniesiona do przypisu. Dłuższą uwagę wydziela się w akapit, wyróżniając go typem pisma. Ekskurs najczęściej obejmuje szereg akapitów i gdy nie wyróżnia się go pismem, może zawierać jako incipit metatekst wprowadzający: *zauważmy...*, *zatrzymajmy się...*, *odejźmy...*, itp. oraz metatekst zamykający, który zapowiada powrót do tekstu podstawowego, np. *a teraz przejdźmy znowu...* Obu metatekstów raczej nie umieszcza się w tekście podstawowym, uwaga i ekskurs powinny być wyłączone, ich opuszczenie nie powinno dać się zauważyć. Nadmierne wprowadzanie uwag i ekskursów oraz zbyt rozbudowanych dygresji przerywa tekst podstawowy, pozbawia go spójności” [Gajda, 1982, s. 155].

⁴ Jedną z pierwszych w językoznawstwie polskim monografií poświęconych spójności tekstu była publikacja S. Gajdy: *Podstawy badań nad językiem naukowym* [1982]. Publikacja ta nie tylko jest nadal jedną z ważniejszych dotyczących stylu naukowego (popularnonaukowego, dydaktycznego), ale również spójności tekstu.

⁵ Każdą z grup pokrótce autor charakteryzuje. Klasa spójników i partykuł nie wymaga komentarza. Relatywy natomiast to zaimki względne i przysłówki względne, „które – w przeciwieństwie do spójników – są częściami zdania. Ponadto o ile spójnik wyraża stosunek współrzędności

Grupą najistotniejszą dla dalszych rozważań podjętych w artykule są odesłania oraz konstrukcje więzi:

[odesłania to] specyficzny rodzaj środka więzi [...], który wyraża fakt odwołania się do jakiejś części nieraz odległego otaczającego kontekstu werbalnego lub innego tekstu. Składa się ono z dwu części: części odsyłającej (nie zawsze eksplicytnie występującej) i adresu [...] [Gajda, 1982, s. 138].

Konstrukcje więzi to niejednorodna grupa konektywów, które z reguły są redundantne treściowo, ale niezbędne dla wyrażenia treści w spójnym tekście (spójność logicznowiążąca); często mają metatekstowy charakter [Gajda, 1982, s. 137)]⁶.

3. NIESAMODZIELNOŚĆ PRZYPISU: RELACJE FORMALNO-TREŚCIOWE MIĘDZY TEKSTEM ZASADNICZYM A PRZYPISEM RZECZOWYM

Przypisy rzeczowe na płaszczyźnie graficznej i strukturalnej (rozcłonowania pionowego) dekomponują przekaz, ale zawierają eksplicytnie środki spójności oraz szereg nawiązań do tekstu zasadniczego, by wyraziście umocować je w tekście jako całości kompozycyjnej, a metatekstowa ich funkcja jest zawsze bardzo silnie zaznaczana. Wprowadza to dodatkową – z jednej strony – strukturyzację tekstu i – z drugiej – dekompozycję, co wynika z samej istoty wyrażen metatekstowych i metatekstu. Wyrażenia metatekstowe są bowiem „rusztowaniem”, na którym wspiera się tekst [por. Duszak, 1998, s. 175], ale wraz z ich pojawieniem się w wypowiedzi powstaje „dwutekst”: tekst o rzeczy (tekst przedmiotowy) i tekst o tekście [por. Wierzbicka, 1971, s. 105–121].

Przypis rzeczowy jest niesamodzielny jako całość. Wyróżnia go treściowa relacja włączająca, jest więc silnie skontekstualizowany. Niezrozumiały bywa bez tekstu podstawowego, ale tekst podstawowy jest (powinien być) zrozumiały bez przypisu.

Pod względem formalnym (składniowo-leksykalnym, kohezywnym) przypis może być niesamodzielny lub samodzielny, zawsze jednak pod względem poznawczym i pragmatycznym jest nieautonomiczny. O ile zatem zawsze charakteryzuje go treściowy stosunek włączający, o tyle formalna relacja włączająca nie zawsze jest wyrażana za pomocą środków składniowo-leksykalnych, np.:

lub podrzędności, to relatyw – stosunek tożsamości składnika zdania podrzędnego, w którego funkcji występuje i składnika zdania głównego, do którego się odnosi” [Gajda, 1982, s. 137].

⁶ Do konstrukcji więzi należą m.in. konstrukcje o charakterze predykatywnym, np. czasowniki: *badać, mówić, myśleć*, w formie osobowej (*przejdźmy, zauważmy*), w bezokoliczniku (z czasownikami modalnymi i predykatywami: *można, trzeba*), a także zdania główne typu: *zrozumiałe, że..., oczywiste, że..., wiadomo, że..., to znaczy, że..., wynika stąd, że...* [Gajda, 1982, s. 137–138].

a) niesamodzielnosc formalno-treściowa: zastosowanie niepełnoznaczących srodków więzi, tj. elipsy, zaimków, spójników, np.:

- (1) [TZ] Duże zainteresowanie wzbudziła **konferencja** zorganizowana na temat JOS [...], z której materiały ukazały się drukiem w postaci książki *Językowy obraz świata* w roku 1990 (wznowienia 1999 i 2004)^[P].

^[P] Podjęto w niej m.in. próby zdefiniowania JOS [...], przedstawiono rolę metafor i frazeologizmów [...] oraz zaprezentowano konkretne, zbliżone metodologicznie analizy [...]. [TZ cd.] Kontynuacją **refleksji nad modelującą funkcją języka** był [...] [JB, 16]⁷;

- (2) [TZ] Pierwsza część tytułu jest metaforycznym określeniem przyjętej w książce optyki badawczej, ponieważ odwołuje się do jednego ze znaczeń **leksemu glos** ‘czyżby pogląd na jakiś temat wyrażony publicznie’ [...]. Uwzględnią też semantykę takich wyrażen jak *zabierać głos* czy *dopuszczyć do głosu*, gdyż komunikaty prasowe będą w niej traktowane jako **przekazy wielogłosowe**^[P].

^[P] Nieco **inny** [elipsa uzupełnienia porównawczego: *inny niż ten przytoczony*] odcień semantyczny zyskuje **omawiany leksem** w medioznawstwie, gdzie głos medialny jest traktowany jako sposób komunikowania się za pośrednictwem określonych typów mediów [...].

[TZ cd.] Nie są **one bowiem** jedynie głosem dziennikarzy, ale zawierają wypowiedzi uczestników zdarzeń. [MW, 7];

b) samodzielność formalna (formalno-treściowa) i niesamodzielnosc poznawcza (pragmatyczna): przypis nie daje się ująć jako spójne zdarzenie komunikacyjne, nie można mu bowiem przypisać celu bez uwzględnienia tekstu zasadniczego, por.:

- (3) [TZ] O stylistycznym kształcie utekstwowionych odniesień biograficznych decyduje również to, w jaki sposób gest wprowadzenia cząstki własnego *ja* w tkanę tekstu wpisuje się w aktualny kontekst kulturowy (idzie o zwrócenie uwagi, czy **publiczne pokazanie siebie prywatnego** jest wyrazem podążania za modą, także za modą w nauce)^[P],

^[P] Mieszanie **porządku prywatnego i publicznego** jest jedną z cech naszej terażniejszości. [TZ cd.] stanowi wyraz dążeń autopromocyjnych, czy jest może grą z oczekiwaniami odbiorców, łamaniem określonych norm lektury, czy wreszcie przewartościowaniem zasad konstruowania danego typu wypowiedzi, przekraczaniem istniejących w kulturze barier: standardów, etykiety, tabu itp. [BW, 126].

Dekompozycja (rozbicie) tekstu zasadniczego przez wprowadzenie przypisu rzeczowego może przybierać dwojaką postać strukturalną – wewnątrzwypowiedzeniową i międzywypowiedzeniową:

a) dekompozycja wewnątrzwypowiedzeniowa polega na rozbiciu wypowiedzenia tekstu zasadniczego; por. przykład 3 i dalsze 5, 6, 7, 11, 14;

⁷ Pogrubioną czcionką zostały zaznaczone relacje spójnościowe między tekstem zasadniczym [TZ] a przypisem [P], podkreśleniem – między wypowiedzeniami tekstu zasadniczego (lub ich częścią) przed przypisem [TZ] i po nim [TZ cd.].

b) dekompozycja międzywypowiedzeniowa polega na rozbiciu dwu sąsiadujących ze sobą wypowiedzeń tekstu zasadniczego; por. przykłady 1, 2 i dalsze 4, 13, 15, 16.

Rozbicie wypowiedzenia zdecydowanie w większym stopniu niż drugi typ dekomponuje tekst główny i tym samym zakłóca płynny odbiór wypowiedzi. Nie ma żadnej możliwości włączenia przypisu do tekstu zasadniczego, bo burzy on strukturę formalną, składniową wypowiedzenia, a więc także strukturę tematyczno-rematyczną zdania i jego funkcję pragmatyczną, co z pewnością jest powodem przewagi przypisów umiejscawianych po skończonym wypowiedzeniu nad przypisami wewnątrzwypowiedzeniowymi.

4. ŚRODKI WIĘZI ŁĄCZĄCE PRZYPIS Z TEKSTEM ZASADNICZYM

Typowe dla tekstów naukowych są eksplicytne środki więzi. Także w przypisie językowymi wykładnikami spójności są przede wszystkim wyrażenia metatekstowe, środki leksykalne oraz zaimki anaforyczne:

a) środki leksykalne, m.in. powtórzenia (całkowite, częściowe), synonimy, hiponimy / hiperonimy; por. w przykładach:

tekstowość – tekstowość;

subiektywny (wymiar) – subiektywny (świat rozmówców);

kontekstualne i sytuacyjne wyznaczniki – kontekstualne wyznaczniki, sytuacja;

tekst – przekaz;

proza ustna – tekst ustny;

• dotyczące pojęcia / sformułowania (por. także przykłady 1, 7), np.:

(4) [TZ] Nie wystarczy jednak wskazać tylko na obszary badania tekstu, należy również odkryć mechanizmy spójnościowe warunkujące zjawisko „bycia tekstem”. W różnych koncepcjach lingwistyki przyjęto termin **tekstowość**^[P1].

^[P1] A. Duszak [...] rozpatruje terminy: **tekstowość** i **tekstualność**. Przyjmując definicję tekstu jako zdarzenia komunikacyjnego i procesu, nie widzimy zasadniczej różnicy między terminami i pozostajemy przy tekstowości.

[TZ cd.] Jednym z wyznaczników **tekstowości** jest spójność. [UŻB, 75];

(5) [TZ] Język, utrwalający **niesymetryczność płci**^[P1],

^[P1] **Niesymetryczność płci**, jak widać łagodnie określana w polskojęzycznych pracach, nosi też miano seksizmu językowego bądź androcentryzmu.

[TZ cd.] może być postrzegany nie tylko jako bariera utrudniająca porozumienie, na czym skoncentrowane są analizy stylów konwersacyjnych. [BW, 100];

- dotyczące pojęcia / dzieła / autora (por. także przykład 9), które bardzo często mają charakter polemiczny, np.:

(6) [TZ] „Aby osiągnąć cel, uczestnicy konwersacji stosują określone **strategie konwersacyjne**, które mają charakter twórczy i nieprzewidywany” (Awdiejew 2004, 46). Stosowanie **strategii** ^[P]

^[P] **Strategie** są stosowane zarówno w tekstach mówionych, jak i pisanych. A. Awdiejew (2004) ogranicza je do werbalnych działań interakcyjnych. Uważamy, że nadawcy wykorzystują je również w przestrzeni tekstów pisanych, stąd wydzielamy pozycje strategiczne w tekstach.

[TZ cd.] nie jest dowolne i podlega konwencjom komunikacyjnym. [UŻB, 166];

(użycie w przypisie leksykalnych środków spójności powoduje jego samodzielność semantyczną, ale – co jeszcze raz chcę wyraźnie podkreślić – nie autonomiczność, przypis bowiem – by miał sens dla odbiorcy – musi być włączony w kontekst wypowiedzi zasadniczej);

b) zaimki anaforyczne (por. także przykład 1), które powodują niesamodzielność semantyczną przypisu, np.:

(7) [TZ] Wielu badaczy [...] dowodzi, iż w prawie wszystkich językach świata posiadających rodzaj gramatyczny, z nielicznymi tylko **wyjątkami**^[P],

^[P] Należą **do nich** niektóre języki Indian północnoamerykańskich, takie jak oneida czy seneca, jak też kilka języków australijskich aborygenów, gdzie formy żeńskie są nazwaniami gatunkowymi.

[TZ cd.] rzeczowniki męskoosobowe pełnią podwójną funkcję: z jednej strony odnoszą się do mężczyzn, z drugiej zaś mają znaczenie ogólniejsze, obejmując zarówno kobiety, jak i mężczyzn, co często określane jest mianem gatunkowości lub generyczości tych form. [MK/JSK, 19];

c) spójniki, które uzależniają przypis od tekstu zasadniczego nie tylko pod względem logiczno-pojęciowym, ale i składniowym, np.:

(8) [TZ] Trafna **lektura**, którą gwarantuje kulturowa kompetencja odbiorcy, odczytującego „instrukcje” zawarte w tekście, jest – w przypadku **ekfrazy** – czynnikiem zasadniczym^[P].

^[P] Jeśli **bowiem czytelnik** nie rozpozna w tekście przedmiotowego odniesienia i będzie **czytał** np. wiersz o jakimś pejzażu tak, jakby to był naturalny krajobraz, tekst ten nie będzie dla niego ekfrazą, lecz opisem przyrody.

[TZ cd.] Funkcja ekfrazy – określana dziś często jako tekstowa reprezentacja ikonicznej reprezentacji [...] [BW, 232];

d) konektywy / środki metatekstowe:

- redundantne wskazanie miejsca przypisu (np. *tu*; *w tym miejscu*; *w tym kontekście*); redundancja polega tu na dwukrotnym wskazaniu miejsca przypisu: w tekście zasadniczym indeks górny umiejscawia przypis

w sposób graficzny i jednoznaczny, ale oprócz tego pojawia się dodatkowe wskazanie za pomocą środków językowych w samym przypisie⁸, np.:

- (9) ^[P] Warto **w tym miejscu** odnotować inne rozróżnienia przestrzeni dyskursu medialnego [...]. [MW, 19];
- (10) ^[P] **W tym kontekście** interesująca wydaje się uwaga D. Tannen, że bliskość rozmówców sprzyja tendencji do obrony własnej „tendencji stylowej” [...]. [BW, 87];
- nazywanie elementów / fragmentów tekstu głównego lub działań tekstowych podejmowanych w tekście głównym (np. *w tej grupie; w niniejszym tekście; w tym rozdziale; ten wątek / wątek ten; ten sąd / sąd ten; to zastrzeżenie / zastrzeżenie to; ta uwaga / uwaga ta; ten wniosek / wniosek ten*), np.:
- (11) [TZ] Ponieważ empirycznym materiałem badawczym stylistyki są teksty (tworzone przy użyciu różnych kodów oraz utrwalone na różnych nośnikach zapisy zachowań interakcyjnych podległych regułom i kontekstom odpowiednich dyskursów)^[P];
^[P] **To zastrzeżenie** przypomina, że stylistyka nie skupia się wyłącznie na interpretacji tekstów pisanych, w orbicie jej zainteresowań znajdują się także dyskursy mowy oraz innokodowe teksty kultury.
 [TZ cd.] naturalną rzeczą jest, że stylistyk będzie poszukiwał śladów odbiorcy w przekazie. [BW, 139];
- nazywanie działań tekstowych podejmowanych w przypisie (np. *dodajmy; należy dodać; nie należy zapomnieć; gwoli ścisłości należałoby wyjaśnić; warto dodać; warto podkreślić; warto przypomnieć; warto wspomnieć; należy tu również wymienić; na marginesie zaznaczmy; notabene*)⁹, np.:
- (12) ^[P] **Na uwagę zasługuje** też rzeczownik *wiedźma*, do niedawna bez męskiego odpowiednika. **Dodajmy**, że wyraz *wiedźmin*, zaproponowany przez Sapkowskiego, nie posiada jednoznacznie negatywnego znaczenia *wiedźmy*. [MK/JSK, 42].

5. FUNKCJE TEKSTOWE I DYSKURSYWNE PRZYPISU

Na płaszczyźnie pragmatycznej spójności tekstu istotna jest odpowiedź na pytanie o cel, odbiorcę, nadawcę, sytuację komunikacyjną.

Odpowiedź na pytanie, po co jest przypis, jaka jest jego tekstowa i pragmatyczna funkcja, to najważniejsza kwestia – warunkująca uznanie tekstu za

⁸ Redundancja nie oznacza bynajmniej, że dwukrotne wskazanie miejsca przypisu jest zbędne, podstawowe bowiem mechanizmy spajania tekstu to z jednej strony elipsa, z drugiej – właśnie nadwyżka informacji, powtarzanie [por. Leontiewa, 1971].

⁹ Użycie takich a nie innych wyrażen metatekstowych w publikacjach naukowych jest zależne od indywidualnego stylu autora, co pokazują monografie wybrane jako materiał badawczy. W jednej z nich dość regularnie w przypisach używa się czasownika *dodać* (*dodać należy, warto dodać, dodajmy* itp.), w innej – predykatywu *warto* (*warto dodać, warto zauważyć, warto podkreślić* itd.).

spójne, tj. koherentne, zdarzenie komunikacyjne – z której odbiorca musi zdać sobie sprawę w procesie interpretacji i interioryzacji tekstu. Część tematyczna przypisu wiąże go za pomocą środków spójności powierzchniowej z tekstem zasadniczym (por. np. powtórzenia leksykalne: *kontekst sytuacyjny* – *kontekst sytuacyjny*, synonimy: *J. Warchala – autor*), natomiast dopiero rematyczna część przypisu¹⁰ jest właściwym miejscem realizacji intencji komunikacyjnej nadawcy (por. np.: *... jest rozumiane jako..., ... jest rozpatrywane jako..., Trudno zgodzić się z ..., W kamieniczce, w której mieszka [jedna z nas] ...*), do których zaliczyć należy przede wszystkim:

a) definiowanie, wyjaśnianie:

(13)[TZ] „Do kontekstu zaliczono zarówno wypowiedzi poprzedzające analizowane zdanie, jak i **kontekst sytuacyjny**”^{1P1}.

^{1P1} Jacek Warchala w pracy *Kategoria potoczności w języku [...]* wprowadzie zaznacza, że językoznawcy ukuli pojęcie **kontekst sytuacyjny**, ale nie omawia jego znaczenia (s. 90). **Pojęcie kontekstu sytuacyjnego** jest rozumiane jako przeniesienie cech relewantnych z sytuacji do tekstu wypowiedzi. W efekcie tworzą one kontekst sytuacyjny polegający na sprzężeniu zwrotnym między sytuacją zewnętrznojęzykową a kontekstem stanowiącym rodzaj ramy tekstu.

[TZ cd.] *W kontekście sytuacyjnym* uwzględniono: relewantne cechy uczestników aktu komunikacji [...] istotne elementy towarzyszące wypowiedzi, rezultat wypowiedzi” (Encyklopedia 1993). [UZB, 235];

b) komentowanie, uzasadnianie (zarówno w odniesieniu do treści, jak i działań tekstowych), np.:

(14)[TZ] Dla kultury nam współczesnej charakterystyczne będzie roztrząsanie zagadnień dotyczących: wspólnoty, tożsamości grupowej i indywidualnej, podmiotowości, pamięci (jednostkowej, grupowej, historycznej), doświadczenia, ciała i zmysłowości, codzienności (potoczności) i wzniosłości, emocjonalności, inności, kulturowej mediacji, **komercjalizacji**^{1P1}...,

^{1P1} **Komercjalizacja sztuki** jest dziś rozpatrywana jako zjawisko uniwersalne, dotyczące nie tylko sztukę popularną. Wprowadzenie komercjalizacji jako ważnej kategorii w rozważaniach o kulturze współczesnej wiąże się ze świadomością, że teksty kultury funkcjonują we wspólnocie społecznej, zdane są na wpływ rynku, poddane presji mediów [...].

[TZ cd.] które w ramach kształtujących ją dyskursów są odpowiednio profilowane. [BW, 78];

c) uzupełnianie przez uszczegółowienie (np. ogólne – szczegółowe; klasyfikowanie szczegółowe), np.:

(15)[TZ] W polskich klasyfikacjach tekstu używa się pojęć: **gatunek mowy**, genry mowy^{1P1}.

^{1P1} B. Witosz wskazuje na szereg terminów pojawiających się **obok gatunku: gatunek mowy, genre, model gatunku/tekstu, wzorzec gatunkowy, wzorzec tekstowy**,

¹⁰ W przykładach początek rematycznej części wypowiedzenia zaznaczono rozstrzelonym drukiem.

superstruktura, potencjalna struktura gatunkowa, schemat tekstu, prototyp gatunku, prototyp tekstu [...]. [UŻB, 59]

d) polemizacja, np.:

(16)[TZ] **J. Warchala** traktuje sytuację jako najważniejszą kategorię potoczności i odróżnia sytuację jako kategorię zewnątrzjęzykową od kontekstu – kategorii wewnątrztekstowej ograniczonej do gramatycznych i wewnątrztekstowych zabiegów koherencyjnych. **Dla autora** sytuacja to: [...] presupozycje, ale jedynie pragmatyczne, współinterpretowane intencje¹¹.

¹¹ Trudno zgodzić się z **Autorem**, że wszystkie elementy należą do sytuacji rozumianej jako kategoria zewnątrzjęzykowa. Nawet intensja, presupozycje pragmatyczne i współinterpretowanie intencji mogą zachodzić na poziomie tekstu/wypowiedzi i wtedy należą do kategorii wewnątrztekstowej – do kontekstu. [UŻB, 231];

e) dygresyjność¹¹, np.:

(17)[TZ] Są to również powszechnie używane **określenia kobiet** z rodziny obecnego prezydenta, a zwłaszcza jego żony, np. *pani prezydentowa Jolanta Kwaśniewska* ¹¹.

¹¹ W kamieniczce, w której mieszka jedna z nas, powszechnie używane są takie **określenia**, jak *pani inżynierowa*, *pani doktorowa* i *pani Antosiowa* pomimo tego, iż pierwsza z nich pracuje naukowo, druga jest lekarką, a trzecia emerytowanym dyrektorem. [MK/JSK, 276]

Cele / intencje przypisu są podporządkowane dyskursywnej funkcji tekstów naukowych, które dla tej wspólnoty komunikacyjnej są oczywiste. Takie działania komunikacyjne jak wyjaśnianie, definiowanie, argumentowanie, polemika, stanowią fundamentalne komponenty publikacji naukowych. Oprócz jednak funkcji poznawczej, polegającej na uzupełnianiu, poszerzaniu, kwestionowaniu, komentowaniu stanu wiedzy z danej dyscypliny naukowej, przypisy rzeczowe pełnią również ważną funkcję autoprezentacyjną: świadczą o erudycji autora, jego krytycyzmie i kompetencjach badawczych.

6. PODSUMOWANIE

Przypisy rzeczowe, podobnie jak tekst zasadniczy publikacji naukowej, mają bardzo wyraziste, eksplicytne środki więzy, mimo to w warstwie strukturalnej (rozcłonkowania pionowego) dekomponują wypowiedź na tekst zasadniczy i tekst poboczny. Formalna więź między nimi wyraża się przede wszystkim

¹¹ Dygresyjność nie jest typowa dla tekstów naukowych, pojawia się natomiast często w tekstach popularnonaukowych czy w esejach. O dygresyjnym charakterze przypisu świadczą zwykle takie środki metatekstowe jak: *na marginesie*, *notabene*. Dygresyjna funkcja przypisu z przykładu 17. wynika przede wszystkim z włączenia sfery prywatnej do uzupełnień czynionych przez autorki publikacji.

za pomocą leksykalnych środków kohezji (głównie powtórzeń: całkowitych i częściowych) oraz środków metatekstowych, wzmacnianych bardzo często nawiązaniem zaimkowym.

Przypis rzeczowy jest zawsze niesamodzielny pod względem poznawczo-pragmatycznym (koherencyjnym), łączy go z tekstem zasadniczym treściowy stosunek włączający, choć nie zawsze stosunek włączający ma charakter formalny, czego przykładem są przypisy dekomponujące wypowiedzenie.

Tekstowe funkcje przypisów: definiowanie, wyjaśnianie, komentowanie, uzupełnianie, polemika, dygresja, są składowymi ich funkcji dyskursywnej: łączenia członków wspólnoty naukowej, oddziaływania na nią, ustanawiania hierarchii w jej obrębie i kompetencji badawczych.

ROZWIĄZANIA SKRÓTÓW

- BW – WITOSZ Bożena, 2009, *Dyskurs i stylistyka*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- JB – BARTMIŃSKI Jerzy, 2009, *Językowe podstawy obrazu świata*, wyd. 3, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin.
- MK/JSK – KARWATOWSKA Małgorzata, SZPYRA-KOZŁOWSKA Jolanta, 2010, *Lingwistyka płci. Ona i on w języku polskim*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin.
- MW – WOJTAK Maria, 2010, *Głosy z teraźniejszości. O języku współczesnej polskiej prasy*, Wydawnictwo WSPA, Lublin.
- UŻB – ŻYDEK-BEDNARCZUK Urszula, 2005, *Wprowadzenie do lingwistycznej analizy tekstu*, Universitas, Kraków.

BIBLIOGRAFIA

- BAŃKO Mirosław, 2006, *Polszczyzna na co dzień*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- BARTMIŃSKI Jerzy, NIEBRZEGOWSKA-BARTMIŃSKA Stanisława, 2009, *Tekstologia*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- DUSZAK Anna, 1998, *Tekst, dyskurs, komunikacja międzykulturowa*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- GAJDA Stanisław, 1982, *Podstawy badań stylistycznych nad językiem naukowym*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- LEONTIEWA Nina, 1971, *O pewnych właściwościach spójnego tekstu*, w: Maria Renata Mayenowa, red., *O spójności tekstu*, Zakład Narodowy im. Ossoliń-

- skich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, s. 13–19.
- STORRER Angelika, 2009, Koherencja w hipertekstach, w: Bilut-Homplewicz, Czachur, Smykała, red., *Lingwistyka tekstu w Niemczech. Pojęcia, problemy, perspektywy*, Oficyna Wydawnicza ATUT – Wrocławskie Wydawnictwo Oświatowe, Wrocław, s. 259–278.
- SZKUDLAREK-ŚMIECHOWICZ Ewa, 2010a, Pojęcia: spójność, kohezja i koherencja w analizie tekstu i dyskursu (problemy terminologiczne), w: Bartwicka, red., *Język, tekst, kultura, „Prace Komisji Językoznawczej Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego”*, XX, s. 129–136.
- SZKUDLAREK-ŚMIECHOWICZ Ewa, 2010b, Tekst w radiowej i telewizyjnej debacie politycznej. Struktura – spójność – funkcjonalność, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- DIJK Teun A. van, red., 2001, *Dyskurs jako struktura i proces*, tłum. G. Grochowski, red. nauk. wyd. polskiego T. Dobrzyńska, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- WIERZBICKA Anna, 1971, Metatekst w tekście, w: Maria Renata Mayenowa, red., *O spójności tekstu*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, s. 105–121.
- WILKOŃ Aleksander, 2002, Spójność i struktura tekstu. Wstęp do lingwistyki tekstu, Universitas, Kraków.
- WYRWAS Katarzyna, SUJKOWSKA-SOBISZ Katarzyna, 2005, *Mały słownik terminów teorii tekstu*, Oficyna Wydawnicza RYTM, Warszawa–Kraków.
- ŻYDEK-BEDNARCZUK Urszula, 2005, *Wprowadzenie do lingwistycznej analizy tekstu*, Universitas, Kraków.

Ewa Szkudlarek-Śmiechowicz

PRZYPISY RZECZOWE A TEKST GŁÓWNY
W PUBLIKACJACH NAUKOWYCH

Streszczenie

Obecność przypisów w publikacji naukowej powoduje rozbitcie przekazu na tekst zasadniczy i jego odautorskie uzupełnienia, co w płaszczyźnie formalnej prowadzi do swoistego zakłócenia spójności i recepcji tekstu, ale w płaszczyźnie semantyczno-funkcjonalnej odwrotnie – zwiększa szansę na właściwe zrozumienie wypowiedzi naukowej.

Celem artykułu jest ustalenie relacji spójnościowych (formalnych i pojęciowo-funkcjonalnych) między tekstem zasadniczym publikacji naukowych a stosowanymi w nich przypisami rzeczowymi.

Materiał egzemplifikacyjny obejmuje wybrane prace naukowe z zakresu humanistyki wybitnych współczesnych polskich językoznawców.

Przypisy rzeczowe, podobnie jak tekst zasadniczy publikacji naukowej, mają bardzo wyraziste, eksplicytnie środki więzi, mimo to w warstwie strukturalnej dekomponują wypowiedź na tekst zasadniczy i tekst poboczny. Formalna więź między nimi wyraża się przede wszystkim za pomocą leksykalnych środków kohezji oraz środków metatekstowych, wzmacnianych bardzo często nawiązaniem zaimkowym.

Przypis rzeczowy jest zawsze niesamodzielny pod względem poznawczo-pragmatycznym, łączy go z tekstem zasadniczym treściowy stosunek włączający, choć nie zawsze stosunek włączający ma charakter formalny, czego przykładem są przypisy dekomponujące wypowiedzenie.

Tekstowe funkcje przypisów: definiowanie, wyjaśnianie, komentowanie, uzupełnianie, polemika, dygresja, są składowymi ich funkcjami dyskursywnymi: łączenia członków wspólnoty naukowej, oddziaływania na nią, ustanawiania hierarchii w jej obrębie i kompetencji badawczych autora publikacji.

FOOTNOTES AND THE MAIN BODY OF TEXT IN SCIENTIFIC PUBLICATIONS

Summary

The presence of footnotes in a scientific publication divides the message into the main text and supplementations provided by the author, which, on the formal plane, leads to specific disruptions of the cohesion and reception of the text and has the opposite effect on the semantic and functional plane – it increases the chances on proper understanding of a scientific text.

The aim of the article is to define cohesion relationships (formal as well as notional-functional) between the main text of a scientific publications and footnotes used in them. Examples include selected scientific works in humanities by eminent contemporary Polish linguists.

Footnotes, just as the main text of a scientific publication, have very distinct, explicit relating means, but despite this, it still divides the message into the basic and additional texts at the structural level. The formal relation between them is mostly expressed lexical means of cohesion and by metatext means, which are very frequently enhanced by the use of pronouns.

A footnote is never independent in cognitive and pragmatic terms, there exists an inclusive relation between it and the main text; however, this relation does not always have a formal character, which is exemplified by footnotes dividing the text.

Text functions of footnotes: defining, explaining, commenting, supplementing, arguing, digressions are components of their discursive function: connecting members of the scientific community, influencing it, establishing a hierarchy within it and research competences of the author of the publication.